

Bene Adrián

Max Weber megértő szociológiájának hatása Jean-Paul Sartre marxista társadalomfilozófiájára

Meghökkenetnek tűnhet, hogy az egyén és az ideológia társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban a (leegyszerűsített) marxizmussal szemben álló Weber tanításából mérítsen egy marxista társadalomfilozófiai mű, Sartre *Critique de la raison dialectique* című műve – márpedig így van. Noha Sartre név szerint nem említi Webert, műve előszavában, *A módszer kérdéseiben* a társadalmi folyamatok megértéséről szólva hangsúlyozza a szubjektív mozgatórugók figyelembe vételének fontosságát. Ez által próbálja kivezetni az egyoldalú holizmus zsákutcájából a marxizmust. Ez a tény jelzi, hogy Sartre-nak nem csak a német fenomenológia, hanem a német szociológia francia befogadásában is komoly érdemei vannak. Max Weber, Simmel és a német szociológia más előfutárai Raymond Aron mellett Sartre-ra is hatottak. Ez a tény az 1956 után írott, a marxista társadalomelméletet az egyéni szabadság jegyében újragondoló munkáiban a leginkább nyilvánvaló. *Le Fantôme de Staline* című művében a gazdaság és a társadalom közötti viszonyt már kölcsönhatások rendszereként elemzi (szemben a hivatalos marxizmus egyoldalú kauzalitásával), az osztály helyett pedig az egyén és a csoport kerül előtérbe. Ezeket akár Simmel szociológiája hatásának is tekinthetjük, amellyel további párhuzamokat is vonhatunk a személyközi viszonyok harc jellege és a tekintet kapcsán, amelyek Sartre filozófiájában már az 1943-as első fő műben, *A lét és a semmiben* megjelentek. A bürokrácia, a hierarchia, a személyi kultusz, a csoportegység tárgyalása pedig Weber *Gazdaság és társadalomban* kifejtett uralomszociológiáját idézi, megelőlegezve a *Critique de la raison dialectique* fő témáit. A tömegeknek bábként való irányítása kapcsán egyértelműen Weber (és tegyük hozzá: a *Történelem és osztálytudat*ot jegyző Lukács György¹) fogalmi keretébe helyezi magát, amikor a bürokráciával kapcsolatban a „racionális kalkulust” emlegeti.²

Ezt követően, 1957-ben írta meg Sartre azt a cikksorozatot, amely aztán *A módszer kérdései* címen az 1960-ban megjelent *Critique de la raison* bevezetéseként szolgált. Az alábbiakban felvázolom azokat a pontokat, amelyeken Sartre második fő műve – a hivatalos marxizmus számára eretnek módon – Weber megértő szociológiájából merít. Ilyen a hermeneutikai–cselekvéseméleti kiindulópont, a közösségi cselekvésnek az egyénekre való alapozása, figyelembe véve a cselekedet célracionális értelme mellett a szubjektívet is. Feltűnő a hasonlóság Weber egyesület- és Sartre csoport-fogalma között, ami azért nagy

1 Ld. például Lukács 1971, 326-330. o.

2 Sartre 1965, 224. o.

jelentőségű, mert háttérbe szorította a hagyományos marxista osztályfogalmat. Mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak az egység fenntartásában a kényszerítő apparátusnak; Sartre ezzel kapcsolatban hosszasan ír a gyanúról, az esküről, a terrorról. Mindkét gondolkodó foglalkozik az intézményesüléssel, a bürokráciával, a szolidaritással, a közösséggel, az uralommal és a legitimitással. A fő különbség Sartre felvállalt normatív (ha úgy tetszik, ideologikus) álláspontja az emberiség emancipációját, az elidegenedéstől való mentesítését illetően, amely által tulajdonképpen marxi szellemmel tölti meg a weberi leíró keretet.

Nézzük először is, mire kell gondolnunk itt mint forrásra a weberi életművön belül. Úgy tűnik, Sartre számára a megértő szociológia programja volt leginkább beilleszthető saját koncepciójába. Elsősorban a *Gazdaság és társadalom* kategóriatánának és uralomszociológiájának a hatása nyilvánvaló. Weber kategóriatánának első fejezete az emberi cselekvés megértését tűzi ki a szociológia céljául, amennyiben az egyéni, vagyis nem mechanikus, hanem megérthető.³ A tömegtől függő cselekvés és az utánzás (amelyek Sartre-nál fontosak a forradalmi spontaneitás magyarázatában) a társadalmi cselekvés határesetei,⁴ azaz nem feltétlenül megérthetők. A megértés feltételeként el kell választanunk a szándékolt és az objektív érvényes értelmet,⁵ „megragadni azt az értelmi összefüggést, amelybe egy közvetlenül érthető cselekvés subjektív, szándékolt értelme szerint beletartozik”.⁶ A társadalmi cselekvés lehet célracionális, értékracionális, indulati–emocionális és tradicionális.⁷

Weber egyik központi fogalma a rend, amelynek legitimitása biztosítható célracionálisan, értékracionálisan, indulati–emocionális töltésű hit alapján vagy tradicionálisan.⁸ A rend biztosítékaként természetesnek tekinti az erőszakot, mivel a társadalmi kapcsolatokban alapvető a harc. Közösség, társulás és szervezet, illetve egyesület megkülönböztetése⁹ visszaköszön Sartre fúzióban lévő csoport mint kölcsönösségen alapuló közösség, illetve a sorozat, a kollektíva és a szervezet megkülönböztetésében. A szervezet mellett leginkább az egyesület és az egységének fenntartására törekvő (ezért fokozatosan sorozatíva váló) csoport hozható fedésbe, mivel Weber definíciója alapján: „Az egyesület megegyezéssel kialakított szervezet, amelynek tételesen lefektetett rendje csak azokkal szemben kíván érvényt szerezni magának, akik személyes elhatározásuknál fogva beletartoznak a szervezetbe.”¹⁰ Mint minden szervezetben, „a kapcsolat rendjének betartását az biztosítja, hogy bizonyos emberek [...] arra specializálták a viselkedésüket, hogy

3 Weber 1987, 46. o.

4 Uo., 52. o.

5 Uo., 37. o.

6 Uo., 41. o.

7 Uo., 53. o.

8 Uo., 60. és 63. o.

9 Uo., 66., 72., 75., 76. o.

10 Uo., 76. o.

érvényt szerezzenek a rendnek.”¹¹ A könyv harmadik fejezetében olvashatunk az uralom legitimitásának típusairól,¹² a bürokráciáról és a hivatali hierarchiáról mint az uralom gyakorlásának legracionálisabb válfajáról.¹³ Ezek bővebb kifejtésére a mű 2/3. és 2/4. kötetében kerül sor. Itt a politikai közösségek kialakulásáról és az általuk alkalmazott erőszakról írva Weber valószínűleg szemléletformáló hatással volt Sartre-ra, amikor természetesnek tekinti az erőszakot,¹⁴ amelynek legitimizációja (az árulókkal és engedetlenekkel szemben) fontos szerepet játszik a szervezeti intézményesülésben.¹⁵ Weber az osztályt nem tekinti közösségnek, csupán a közösségi cselekvés lehetséges alapjának,¹⁶ „piaci helyzetnek”,¹⁷ amiben Sartre is követi, komoly ellenhatást váltva ki a hivatalos marxizmus berkeiben. Ugyanez vonatkozik az osztályhelyzet és az osztálycselekvés automatikus összekapcsolásának elvetésére, ami szintén Weberre vezethető vissza: „Az, hogy a közös osztályhelyzetből valamilyen társulás, vagy akár csak *közösségi* cselekvés alakul ki, egyáltalán nem általános jelenség. Inkább csak az általános, hogy a közös osztályhelyzet hatására csupán valamilyen lényegében *azonos* fajta reagálás, vagyis [...] tömegcselekvés jön létre, vagy még ez sem következik be.”¹⁸

Weber szerint az uralom „minden társadalmi folyamat központi jelensége”,¹⁹ ami tökéletesen beleillik Sartre szervezetszociológiai fejtegetéseibe, és az általa is elfogadott osztályharc-elméletbe, még ha társadalomfilozófiájának emancipatorikus jellege ennek a felszámolását hirdeti is. Mindenesetre a *Critique de la raison dialectique*-et nem véletlenül marasztalta el sok marxista pesszimizmusban, hiszen a szabadságot, egyenlőséget, kölcsönösséget képviselő csoportforma átalakulása a gyakorlati-tehetetlen hatására megakadályozhatatlan; körkörös bomlási–egységesülési folyamatról van szó. Weber az uralom központi jelentőségét a közösségi cselekvéssel kapcsolatban is fenntartja.²⁰ Weber uralomként elsősorban az autoritáson alapuló parancsadási hatalmat tárgyalja, amelynek alapja a feltétlen engedelmességre támasztott igény.²¹ Az uralom megjelenési formája az igazgatás, amelyen belül a racionális–bürokratikus ideáltípust különbözteti meg a patriarchális és a karizmatikus uralmi alakulattól. A társadalmi csoportok közötti átalakulásban is fontos mozzanat a bürokratizálódás, ahogyan ezt Sartre is kifejti a szervezetté válással kapcsolatban, amelyben mindenki sajátos funkciót tölt be. Weber tétele

11 Uo., 72. o.

12 Uo., 224. o.

13 Uo., 230. o.

14 Weber 2009, 14. o.

15 Uo., 16. o.

16 Uo., 50. o.

17 Uo., 52. o.

18 Uo., 54. o.

19 Uo., 71. o.

20 Uo., 72-73. o.

21 Uo., 76., 81. o.

szerint: „A bürokratizálódás jelenti *a* sajátos eszközt, mellyel az [egyetértésen alapuló] közösségi cselekvés racionálisan rendezett társas cselekvéssé alakítható.”²²

Sartre *A módszer kérdésében* leszögezi, hogy az élettől eltávolodott marxizmust kívánja az egzisztencializmus segítségével visszavezetni a konkrét emberi valósághoz. Egzisztencialista marxizmusa az egyedi, a szubjektivitás nézőpontjával egészíti ki a marxista történelemkoncepció univerzalizmusát, amely enélkül csupán egyfajta idealizmus.²³ Hozzátehetjük, ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalom holista megközelítését a weberi megértő szociológia módszertani individualizmusának kell felváltania, ahogyan a történelemben is „a konkrét emberek közvetítő közegével, mediációjával kell számolnunk.”²⁴ A társadalmi cselekvés szubjektív motivációját és objektív eredményét egyaránt figyelembe kell vennünk, ahogyan azt is, hogy ezek kölcsönösen hatnak egymásra; ezt példázza Sartre a Hamletet nagy beleéléssel játszó színész esetével.²⁵ Weberhez hasonlóan az emberi cselekvés megérthetőségét hangsúlyozza, szemben a marxizmusban uralkodóvá vált determinizmussal: „Az emberek *cselekednek*, nem olyanok, mint a lavinák.”²⁶ Márpedig a sajátosnak az egyetemesben való totalizáló feloldása helyett az igazi marxista dialektika az egyedi és az egyetemes kölcsönös viszonyának felismerésében állna. Ez a hermeneutikai kör-szerű koncepció Weber elméletében is alapvető, Sartre azonban nem őrá, hanem Henri Lefebvre progresszív–regresszív módszerére hivatkozik. A gazdasági redukcionizmus, az egyoldalú osztályalapú értelmezés elégtelenségét Sartre Valéryvel példázza:

Valéry egy kispolgári intellektüel, ehhez nem fér kétség. De nem minden kispolgári intellektüel Valéry. A jelenkori marxizmus heurisztikus elégtelenségét ez a két mondat fejezi ki. Annak a folyamatnak a megragadásához, amely egy adott történelmi pillanatban egy adott társadalmon és osztályon belül hozza létre a személyt és annak termékét, a marxizmus nem rendelkezik a mediációk hierarchiájával.²⁷

Ilyen a család, amely révén például Flaubert interiorizálta saját korát és osztályhelyzetét és azzá az íróvá vált, akit Flaubert-ként ismerünk és különbözik mondjuk a Goncourt-októl. Sartre hangsúlyozza azt is, hogy a Marx által középpontba állított osztályhelyzet mellett az emberi viszonyok legalább ilyen fontosak, és a munkahelyi kollégák csoportja mellett idetartozik a lakóhelyi és minden más csoport is.²⁸ „A progresszív–regresszív

22 Uo., 139. o.

23 Sartre, 1976. 119. o.

24 Uo., 137. o.

25 Uo., 140-141. o.

26 Uo., 143. o.

27 Uo., 152. o.

28 Uo., 162-163. o.

módszer egyszerre veszi figyelembe az anyagi feltételek cirkularitását és az ezen az alapon létrejött emberi viszonyok kölcsönös meghatározottságát” – írja Sartre.²⁹ Sartre az egyénnek valamely történelmi eseményben játszott szerepét a csoportcselekvésen és a csoport struktúráján keresztül közelíti meg, így tartva meg annak racionalitását anélkül, hogy esetlegességét teljesen kiküszöbölné. „A csoport ad hatalmat és eredményességet az egyéneknek, akiket ő alkotott, akik őt alkották...”³⁰ – írja.

„Önmaga és mások számára egy ember jelentőséggel bíró lény, mivel a legjelentektelenebb gesztusát sem lehet megérteni a tiszta jelen meghaladása és a jövővel való magyarázat nélkül”³¹ – olvashatjuk a sartre-i transzcendálás fogalmi keretébe olvasott weberi tételt a szándékolt értelem fontosságáról. Ez akkor válik egyértelművé, amikor a cselekvés megértéséről *nem* Dilthey szellemében nyilatkozik:

Ha meg akarjuk ragadni egy cselekvés értelmét, rendelkezniünk kell azzal, amit a német elmeorvosok és történészek „megértésnek” neveznek. De itt korántsem egy sajátos adományról van szó, és nem is egy speciális intuitív képességről: ez az ismeret egyszerűen a dialektikus mozgás, amely a tettet, kezdeti feltételeiből kiindulva végső jelentésével magyarázza.³²

Megjegyzendő, hogy a másik cselekvésének megértésében Sartre Kurt Lewin mezőelméletére támaszkodik, használva a hodológiai tér fogalmát, és persze a csoportét, amely ebben a szociálpszichológiai elméletben is fontos, a benne implikált lojalitással, függéssel, struktúrával együtt. Lewin nyomán a cselekvés elsősorban kontextusa, eszközei és céljai összetételével érthető meg egy konkrét személyközi viszony gyakorlatában – vagyis az értékrationális, az indulati–emocionális és a tradicionális cselekvéstípusok itt háttérbe szorulnak. „A társadalmi mező pusztá áttekintése nyomán szükségképpen fel kell fedeznünk, hogy a célokhoz való viszony az emberi vállalkozások állandó struktúrája, és hogy a valóságos emberek *ennek a viszonyoknak az alapján* értékelik a cselekedeteket, az intézményeket vagy a gazdasági létesítményeket.”³³

A *Critique de la raison dialectique* alaptétele, hogy az emberi gyakorlat szükségyszerűen elidegenedett, mivel az ember léte materiális, a gyakorlati–tehetetlen anyaghoz kötött.³⁴ Ez határozza meg az egyéni és közösségi gyakorlat inerciastruktúráját, nem számolva azonban fel a szabadságot. A társadalmi lét dialektikájának két mozzanata Sartre szerint a szervetlen csoportosulásban megjelenő tehetetlenség és elidegenedés, valamint a csoport közösségében megvalósuló közös, szabad cselekvés egysége. Soka-

29 Uo., 172. o.

30 Uo., 229. o.

31 Uo., 251. o.

32 Uo., 253. o.

33 Uo., 256. o.

34 Sartre 1960, 285. o.

ság és egység, passzivitás és aktivitás, meghatározottság és szabadság, elidegenedés és kölcsönös elismerés dialektikája véget nem érő folyamatként jelenik meg. A csoport mindig a kollektíva alapján jön létre és teljesen soha nem számolhatja fel azt. A csoportot a közös vállalkozás határozza meg, amely folyamatos integrációként a tisztá praxist próbálja megvalósítani, elnyomva magában az inerciát; míg a kollektívát létének anyagisága határozza meg, amely a gyakorlati–tehetetlen mezejéhez köti. Ebben az egyének sokasága csak külsődlegesen, passzívan egyesül, mindenki idegen marad a másik számára.³⁵ Ennek a sorozatiságnak a példája a buszra várók csoportosulása, amely a csoportos magány állapota, a látszólagos egységet egy külső tárgyhoz való viszony, a közös érdek biztosítja. Mindenki mindenki számára egy másik, felcserélhető, ráadásul a ritkaság miatt vetélytárs (a példában az üléshelyek megszerzésében): ez egyfajta rossz kölcsönösség. Az azonosság itt egy közös másság, ami elidegenítő. Sartre további példái a tömeg létmódjaként is ezt a sorozatiságot mutatják fel: a rádió hallgatói indirekt módon ugyanígy kapcsolódnak kollektívává, de itt még annyira sincs meg a közös praxis lehetősége, mint a sorban állók esetében.

Noha Sartre koncepciója itt olyannyira sajátos, hogy minden hatás, Weberé is másodlagosnak tűnik, végezetül felhívnám a figyelmet egy utolsó közös pontra, pontosabban problémára. Egyik gondolkodó sem tud kielégítően számot adni arról, hogyan jön létre a közös gyakorlat. Mindketten kiválóan elemzik strukturálisan a csoportműködést, ám genetikusan pusztán a közös szükséglet, illetve a külső ellenség fenyegetése kerül említésre. Lehetséges, hogy ez szükséges, de nem elégséges feltétel. Bizonyos csoportok létrejöttét részben megmagyarázza, de nem ad magyarázatot arra, hogy miért *nem* jön létre végveszélyben sem közös gyakorlat. A probléma azért jelentős, mert Sartre a forradalmi ágencia igényével lép fel, szemben a bürokratikus totálisan igazgattott világ weberi diagnózisával.

Sartre érzékeli a paradoxont: ahhoz, hogy közös gyakorlat, közös cél álljon elő, ami közösséggé teszi a csoportot, már meg kell lennie a közösség érzésének.³⁶ Ezért már a szerialitás állapotában jelen kell lennie egyfajta hamis egységnek mint „közös sorsnak”: az ezt jellemző alteritást és kvázi-reciprocitást testesíti meg az utánzás. Ez azonban mechanikus szolidaritás, külsőlegesen totalizáció: tömeg mint „közös személy”, amelyben a csoportcselekvés is a sorozati tehetetlenség struktúrájának fenntartását szolgálja. Az átmenet a fúzióban lévő csoport irányába a külső ellenség hatására következik be: „a külső tagadásokat reinteriorizálva önmagát tagadó sorozat” a fúziós csoport.³⁷ Ez azután arra törekszik, hogy egységes közös gyakorlata fennmaradjon, ezt szolgálják a funkciók, az eskü, a terror, az intézményesülés – amelyek végül a céllal ellentétes, elidegenítő

35 Uo., 307-308. o.

36 Uo., 385. o.

37 Uo., 391. o.

hatásuknál fogva visszacsempészik a tagadott tehetetlenséget a csoportba. A folyamat körkörössége világos, ám az elidegenedés közösségi meghaladásának mozzanata nem tisztázott: Sartre szemmel láthatóan ingadozik, amikor kijelenti, hogy az esetek *többségében* a szabad szerveződés egy már meglévő külső vagy belső csoporttól ered. Ez végtelesen regresszushoz vezet, és így nem derül ki, hogy az egyéni szabadság közösségi praxissá válva hogyan haladhatja meg az elidegenedést. Ebben a formában Sartre a kérdést metafizikainak minősíti.³⁸ A kérdést úgy fogalmazza át, hogy azt kell megvilágítani, milyen körülmények között képes a sorozat egységesülni. Sartre azt hozza fel példaként, hogy a pánikszerű menekülésben résztvevő számára ez aktív totalitásként jelenik meg: az inert cselekvés olyan közös cselekvéssé válik, amelyben „saját menekülése ténylegesen megvalósítja őbenne mindenki gyakorlati egységét”.³⁹ A csoportban mindenki harmadik, így senki sem másik: ez a közvetített kölcsönösség, amelyben mindenki egymásért és a csoportért cselekszik szabadon. Ez már nem passzív, külsőleges közvetítés, mint a munka esetében, hanem benső elkötelezettség. „A fúziós csoportban a harmadik az én bensővé tett objektivitásom. Ezt nem másikként ragadom meg benne, hanem *mint enyémet*.”⁴⁰ Az egyéni szabadság a csoport szabad gyakorlatában közös szabadsággá alakul át. Ebben a szabadságban a sartre-i spontaneitás tömeglélektani jelenségként jellemzi az ágenciát, amely regulatív praxisként magába szívja az egyén szabadságát.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Sartre nem kis részben Max Weber megértő szociológiája alapján közelíti meg a társadalmi viselkedést. Ennek fontos eleme, hogy a cselekvésből indul ki, ami nem csak célracionális, hanem szubjektív értelemmel bíró magatartást is jelent. Ez az egyéni szándékok és elvárások alapján történő értelmezés kiegészíti a csak a célracionális cselekvést vizsgáló gazdasági–társadalmi értelmezést. A megértő szociológia elsődleges tárgya a közösségi cselekvés, ahol az emberi cselekvés szubjektív értelme szerint más emberek viselkedésére vonatkozik. Ebben középpontiak az egyéni elvárások, ami egybevág a cselekvés jövő felőli értelmezésével Sartre-nál. A közösségi cselekvés akkor társadalmi Webernél, ha igazodik a fennálló rend várakozásaihoz. Sartre-nál ez a csoport regulatív gyakorlatának rendjében, rendelkezéseiben ölt testet. Az egyéni és közösségi cselekvés viszonyával, a társulással kapcsolatos weberi ideáltípus a valamilyen célra létrehozott egyesület mint társadalmi cselekvés. Ez megfelel a csoport sartre-i entitásának. Ebben az egységet a kényszerítő apparátus biztosítja, ez köszön vissza Sartre-nál a gyanú, az eskü, a terror tárgyalásánál. A közösségi cselekvés egyik formája az uralomért folytatott harc, amelyet az intézmény is megvalósít, és még sorolhatnánk a fő fogalmakat, amelyeket Sartre Weber-től vesz át, és amelyek pontos meghatározását ezek után Sartre magától értetődőnek tekinti. Ez a leíró keret azonban nála normatív előfeltevéseket olvaszt magá-

38 Uo., 396. o.

39 Uo., 401. o.

40 Uo., 406. o.

ba, ebből adódik a mű feszültsége. Ez az egyén és a közösség viszonyában a szabadság és az ágencia ellentmondásos felfogásában mutatkozik meg. Tehát, a gyakran hangoztatott kritikával ellentétben, itt nem annyira az egzisztencializmus és a marxizmus összeegyeztethetlenségéről van szó, hanem a társadalomelméleti leírás és az elidegenedéstől mentes társadalom eszménye közötti tisztázatlan viszonyról. Sartre nem rendeli alá egyértelműen a leírást a normaadásnak, de a koncepció egészét tekintve nem is mond le utóbbiról.

Hivatkozott művek:

- Lukács György 1971, „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata.” In *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest, 319-509.
- Sartre, Jean-Paul 1960, *Critique de la raison dialectique I*. Gallimard, Paris.
- Sartre, Jean-Paul 1965, „Le Fantôme de Staline.” In *Situations VII*. Gallimard, Paris, 144-306.
- Sartre, Jean-Paul 1976, „A módszer kérdései.” Ford. Nagy Géza. In *Módszer, történelem, egyén*. Gondolat, Budapest, 95-282.
- Sartre, Jean-Paul 2006, *A lét és a semmi*. L'Harmattan, Budapest.
- Weber, Max 1987, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. kötet: Szociológiai kategóriatan. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 2009, *Politikai szociológia*. Ford. Erdélyi Ágnes. Helikon, Budapest.